

DOI: 10.36719/2663-4619/63/28-33

Qalibə Əli qızı Hacıyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

oguz.haciyev@gmail.com

AZƏRBAYCAN-TÜRK ONOMASTİKASINDA KİMMERLƏRİN TARİXİ İZLƏRİ*Açar sözlər: Azərbaycan, Türk, onomastika, Kimmer, Qəmərli, etnonim, toponim***Historical traces of Cimmerians in Azerbaijani-Turkic onomastics
Summary**

Ethnonyms and historical-geographical names that reflect the names of these ethnoses are also part of the language's interesting vocabulary groups. Without ethnonyms or toponyms, it is impossible to get detailed information about the formation of any people. That is why ethnotoponyms in the onomastic system of language are considered to be the oldest lexical units. It is clear from the studies that the history of the origin of many ethnotoponyms belonging to the Turkic language is older than the history of written monuments belonging to this language. Each nation has given its name to the geographical objects since its formation, or named them with words belonging to its own language. As a result, each toponym, is a product of a certain period and keeps the traces of history. Avshar, Az, Alpout, Bayat, Bayandır, Cagatay, Chepni, Chinchavat, Chul, Khalaj, Khurs, Kulus, Kechili, Kangar, Mugan, Garakhanli, Kipchak, Padar, Pechenek, Turkesh, Sag, Sungur, Suvar, Oguz, Uz and hundreds of other such ethnotoponyms bear traces of ancient time in the modern stage of Azerbaijan toponymy.. Among these ethnotoponyms, the Cimmerians // Gamarli tribe is one of the tribes that bear the traces of history in Azerbaijani-Turkic onomastics as both ethnotoponyms (Gamardash-mountain in Lachin region; Gamarvan-village in the administrative-territorial unit of Gabala region; Gamarvan - river in Gabala region, Gamarli-region in Armenia) and anthroponyms (Gamar - person's name; Gamarli-surname).

Key words: Azerbaijan, Turkic, onomastics, Cimmerians, Gamarli, ethnonym, toponym**Giriş**

Hər bir xalqın təşəkkülü və formalaşması tarix boyu davam edən arasıkəsilməz etnik proseslərin nəticəsində baş verir. Müəyyən tarixi proseslərdə etnik mənsubiyyətə qohum tayfaların konsolidasiyası və yaxud assimilyasiyası müxtəlif etnoslar arasında gedən prosesdə ya onlardan birinin digərini tarix səhnəsindən çıxararaq, özü isə hakim mövqeyə malik olur, ya da başqa adla bir etnos onun yerini tutur. Məhz buna görə də hər bir xalqın mənşəyini araşdırarkən, ilk növbədə o xalqın yaşadığı arealda baş verən etnik prosesləri bütün tarixi mərhələlər üzrə ardıcıl olaraq izləmək lazımdır. Başqa sözlə, müasir Azərbaycan xalqının tarixi mənşəyini öyrənmək üçün onun təşəkkül tarixinə diqqət yetirmək əsas şərtidir. Bunun üçün ilk növbədə qədim mənbələrdə adı keçən, tarix səhnəsindən çıxmış bir çox qədim etnosların müasir dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud toponimlərdə izini axtarmaq lazımdır. Güneyli, qüzeyli bütöv Azərbaycan ərazisindəki mövcud toponimik faktlar əsasında azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş etnosların yayıldığı areal əsasında həm də Azərbaycanın tarixi coğrafi sərhədlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Vaxtı ilə azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş, tarixi e.ə. gedib çıxan bir çox qədim Türk tayfalarının adını əks etdirən müxtəlif növ onomastik vahidlərin (toponim, hidronim, antroponim və s.) müasir dövrdə Azərbaycan ərazisində qeydə alınması faktı müasir azərbaycanlıların etnogenez problemlərinin həllində mühüm rol oynayır. Bu gün Qüzey Azərbaycanda mövcud Alpaut, Avşar, Aza, Bayat, Bəydilli, Biçənək, Çaxırlı, Eymur, Gərgər, Xələc, İlanlı, Keçili, Kəngərli, Kəpənəkçi, Kolanı, Külüs, Qacar, Qaraxanbəyli, Qaşqaçay, Qazançı, Qəmərvan, Qıpçaq, Quşçu, Muğanlı, Oğuz, Padar, Sarıcalı, Tatar, Təklə, Türklər, Türkoba, Unus, Üstüpu və s., Güney Azərbaycanda Az//Əs, Arşaq, Bəyat, Bəyandır, Əfşar, Xalac, Kəmə, Sefidkəmə, Siyahkəmə, Qaşqay, Qacar, Qıpçaq, Pirsəğa, Biləsuvar, Türkənbur, Türkman, Üzərli, Kamus, Uzbeygi və s. bu kimi bir çox etnotoponimlərin mənşəyinin araşdırılması müasir Azərbaycan-Türk onomastikasının e.ə. dövrlərə aid erkən qatlarının müəyyənləşdirilməsinə imkan yatradır.

Kimmerlər tarixi mənbələrdə.

Qədim mənbələr əsasında aparılan tarixi onomastik tədqiqatlardan aydın olur ki, müasir Azərbaycan-Türk onomastikasında hələ də tam şəkildə tədqiq olunmamış qədim dövrlərə aid etnonimlər çoxluq təşkil edir. Bu etnonimlərdən biri də tarixi e.ə. dövrlərə gedib çıxan və çağdaş Türk xalqlarının, xüsusilə müasir azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamış və müasir Azərbaycan-Türk toponimiyasında *Qəmərli*,

Kəmə, *Kəməraltı bazarı*, *Kəməri çayı*, *Kuhkəmə*, *Səfədkəmə*, *Kəmərdərq* və s. bu kimi toponimlərdə və *Qəmə* kimi antroponimlərdə öz tarixi izini mühafizə edən qədim etoslardan biri olan Kimmer//Qəmərlərdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox rusdilli tədqiqatlarda Kimmerlərin irandilli olması fikri yürüdü. Bu yanlış mülahizəyə M.İ. Artomonov və V.İ. Abaevin tədqiqatlarında rastlaşırıq (Абаев В.И. 1965: c.126). M.İ. Artomonov Kiçik Asiyada Kimmerlərin üç böyük rəhbərinin - Teuşpa, Liqdamis (Tuqdamme), Sandakaşatrunun, eləcə də skif və sarmatların irandilli olduğunu göstərmişdir (Артамонов М.И. 1974: c. 21).

Bəzi araşdırmalarda Kimmerlər Avropeid irqinə mənsub olan bir xalq kimi tədqdim olunsada, bəzən də onların Kelt və ya Trakyalılarla qohumluğu, hətta ermənilərin babaları olaraq göstərilir. Bəzən də bir qrup araşdırmaçıların arasında Kimmerləri irandilli Skiflərin bir qrupu və ya Bulqarların babaları hesab edənələr də var (Tellioglu İ. 2004: s.15). Dünya siyasətində tarix boyu Türk xalqına qarşı aparılan antitürk siyasəti nəticəsində siyasi-ideoloji məqsədlərlə bəzən müasir Azərbaycan türklərinin etnogenez tarixinə kölgə salmağa çalışsın bəzi tədqiqatçıların bu kimi qərəzli, yanlış mövqeyinə baxmayaraq, qədim tarixi mənbələrdəki mövcud tarixi faktlar və bu faktlar əsasında müasir Azərbaycan onomastik sistemində mövcud leksik vahidlər Kimmerlər haqqında yürüdü. Bütün saxta və uydurma iddiaları tamamilə təkzib edir. Bu müstəvidən yanaşdıqda, Kimmerlərin milli mənsubiyyəti haqqında müasir dövrün bir sıra tədqiqatlarında verilən bəzi məlumatlarda onların irandilli xalq adlandırılması heç də təəccüb doğurmur.

M. Taner Tarhan isə Kimmerlər kökəni haqqında daha doğru qənaətə gəlmiş, onların etnik baxımdan ya Orta Asiya mənşəli Ural-Altay kökənli bir toplum və ya proto-Türklərin bir parçası olduğunu göstərmişdir: “Kimmerlər Orta Asiya mənşəyinə dayanan kurgan kulturlərinin tipik bir təmsilçisidirlər. Bozkırların geniş sahələrinə yayılmış olan süvari tayfalar mədəniyyətinin böyük batı qolunu təşkil edirlər. Kimmer-Skif mədəniyyətinin yaxın bağları və bunların bir-birindən ayrıldı edilməyən kültür bərabərliyi, Kimmerlərin mənşəyi haqqındakı mübahisələrə aydınlıq gətirir” (Tarhan M.T. 1979: s.355-360).

Azərbaycan, eləcə də çağdaş Türk xalqlarının yaşadığı çox böyük bir coğrafiyada e.ə. dövrlərə aid ən qədim türk tarixinin izini müasir tarixi mərhələdə bir çox coğrafi adlarda yaşadan və Osmanlı dövrünün müfəssəl və icmal dəftərlərində adı Qəmərləşklində etnoykonim kimi qeyd olunan Kimmerlər haqqında müxtəlif mənbələrdə verilən məlumatlardan aydın olur ki, onlar Azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş ən qədim türk tayfalarından biridir. Karoly Czegledynin fikrincə, Kimmerlərin dünya tarixində belə önəmli bir yerə sahib olması Macarıstandan Çin Səddinə qədər uzanan ucsuz-bucaqsız bozkırlara hakim olan ilk köçəri tayfalar olmasından qaynaqlanır (Karoly C. 1998: s.13-14). R. Groussetin tədqiqatlarına görə, Qaradənizin qüzeyindəki bölgələrdə Kimmerlərə aid olan xeyli sayda arxeoloji tapıntılar, onların tarixini e.ə. XI əsrlərə qədər geriye götürür (Grousset R. 1980: s.22-23). İ. Tellioglu isə Orta Asiya mənşəli Kimmerlərin e.ə. 1800-1700-cü illərdə ana yurdlarından batıya doğru köç edərək Qafqazın şimalındakı bozkırlarda 500 illik bir hakimiyyətə sahib olmuşlar (Tellioglu İ. 2004: s.15).

Bəzi mənbələrdə Kimmerlərin adı Nuh tufanından sonra insanlığın yenidən dünyaya yayılması ilə bağlı Tövratda Yasəfin oğulları arasında Gomer adı ilə qeyd olunur (Sandalgian J. 1917: s.370). Ərəb qaynaqlarına istinad edən İ. Tellioglu Kimmerlərin adının bu qaynaqlarda Qumari, Qomer, Kimal//Qimal//Qimial və ya Kimmal şəklində qeyd olunduğunu göstərməkdədir (Tellioglu İ. 2004: s.14) (Ebu Ömer-i Osman. 1970: s. 870). Erməni mənbələrində Kimmerlər Kamir, Qamir, Qimir, Qomer kimi qeyd olunduğu halda (Langlois V. 1880: s.24-25), Assur mənbələrində Qimirri (Georges I. 1969: s.62), yunan və müasir Avropa tədqiqatçıların əsərlərində isə bu etnos Kimmer şəklində qeyd olunmuşdur (Herodot Tarihi. 1991: s. 18,21); (Strabon. 1969: s.22); (Charles B., Lang. D.M. 1971: s. 183); (Richard N.F. 1962: s.66).

Bir çox qaynaqlarda da Kimmerlərin yayıldığı coğrafiyanın çox geniş bir ərazini əhatə etdiyini, Macarıstandan Çin səddinə qədər uzanan Bozkırlara hakim mövqedə olduqları haqqında da geniş məlumat verilir (Karoly C. 1998: s.13-14). Groussetin tədqiqatlarının nəticəsinə görə, Qaradənizin şimalındakı bozkırlarda Volqa və Ural bölgələrində arxeoloji qazıntılar zamanı e.ə. 1300-1200-cü illər arasındakı tarixlərə Kimmerlərə aid əldə edilən tarixi materialların hamısı Türkünəstanla bağlıdır (Grousset R. 1980: s.22-23).

Erməni mənbələrində Kamir//Qamir//Qomer kimi müxtəlif fonovariantlarda adı keçən Kimmerlərin Kapadokiya bölgəsindəki hakimiyyətləri haqqında çox dəyərli məlumatlar vardır. Erməni Moise Xorenin verdiyi məlumata görə Kapadokiya bölgəsi daxil olmaqla geniş bir ərazini hakimiyyət altında saxlamış Kimmerlərin adı fransız qaynaqlarında Kamirlər şəklində açıqlanır və bu bölgələr Kamir ölkəsi adlanır (Langlois V. 1879: s.24-25, 121). Bir çox erməni tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə də bu fakt öz təsdiqini tapır və Kapadokiya Qamir bölgəsi kimi qeyd olunur (Stephanos O. 1866: s.173).

E.ə. (645-620) Asiyada skiflərin (Qaqlar) tabeliyində olan tayfalar haqqında məlumat verən Sandalgiyan müxtəlif mənbələrdə Qomer, erməni yazılarında isə Qamrik adlandırılan Kapadokiya xalqının-türklərin

Kimmerlər olduğunu qeyd edir. Erməni tarixçilərinin əsərlərində Qaradəniz sahillərində yayılan Kimmerlərin e.ə. VIII əsrdə Kırımdan Sinopa gəldikləri haqqında da məlumat verilir (Sandaljiyan L. 1917: s. 370; 346).

Anadolunun bütün bölgələrində olduğu kimi, Qaradəniz bölgəsində də iqtisadi-siyasi baxımdan böyük gücə malik olan Kimmerlər uzun müddət Sinopdan Trabzona qədər bölgələri hakimiyyətləri altında saxlamışlar (Tellioglu İ. 2004: s.20). Bu səbəbdən də VII əsrdə yunanlıların bu əraziləri ələ keçirmək və öz koloniyalarını qurmaq iddiası baş tutmamışdır (Atasoy S. 1997: s.19). Mənbələrdən görüldüyü kimi, Macarıstandan Çin səddinə qədər bozkırlarda hakim mövqeyə malik olan Kimmerlər yalnız Türk tarixində deyil ümumdünya tarixində də böyük rol oynamışlar. Türk mifologiyasındakı rəvayətlərə görə, ən qədim qaynaqlarda Kimmerlərin türk xalqlarının ulu əcdadları olması göstərilir (Ögel B. 1993: c.1, s.579). Tarixi araşdırmalarla yanaşı, onomastik tədqiqatlar zamanı Kimmerlərin adının istər antropnim (Qəmər şəxs adı; Qəmərli soyad), istər toponim (Kəmər kəndi, Kəməraltı bazarı, Kəmərli, Qəmərli və s.), istərsə də etnonim (Kimmer, Qəmərli) kimi ümumtürk onomastik sistemində böyük mövqeyə malik olması faktı bu fikri təsdiq edir.

Müasir dövrdə Türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif coğrafiyalarda, Qaradənizin qüzeyində Kırım bölgəsində, Güney və Qüzey Azərbaycanda, Anadoluda, İrəvan Xanlığı ərazisində Kimmerlərin adını yaşadan xeyli sayda tarixi toponimlər qeydə alınmışdır: Kəmər, Kəməraltı bazarı-Türkiyədə, Qəmərli-İndiki Ermənistanda, Kimmer boğazı, Kimmer qalaları – Kırımda, Kəmərli kəndi – Şimali Azərbaycanda, Kəmər, Kəmərərdəq – Güney Azərbaycanın Xalxal şəhərinin Şahrud rayonunda (Hacıyeva Q. 2008, s.102).

F.A.Cəlilov bu tayfaların e.ə. minilliklərdə Kırım, Zaqafqaziya və Kiçik Asiyada məskunlaşdığını qeyd edərək müxtəlif dilli tarixi mənbələrdə onların Kimmer (yunan), Qimirri (assur), Qomer (bibliya), Qamir (erməni) formalarında işləndiyini göstərmişdir. Qəmərli Saklarla (Skiflərlə) qohumluğu barədə məlumat verən müəllif bu etnosun “igid, bahadır” anlamında bir çox xalqların dilində mühafizə olunub saxlandığını qeyd edir: rus dilində Koumir, osetin dilində Qaemri, gürcü dilində Qmri (Cəlilov F. 1986: s. 85-82). Günümüzə Qüzey və Güney Azərbaycanda geniş yayılmış Qəmər antropnimi ilə yanaşı, Güney Azərbaycanda yaşayan qaşqay türklərinin tərkibində Kimmerlərin adı bir tayfa olaraq indi də qalmaqdadır. Qərbi Azərbaycan bölgəsində, indiki Yerevan yaxınlığındakı Qəmərli, Qəmərli oykonimləri də bu tayfanın adı ilə bağlıdır.

Kırım tatar tarixçisi A.Memetov “Kırım tatarlarının mənşəyi və dili haqqında məqaləsində Kimmerlərin e.ə. Kırım ərazisində yaşadığını qeyd edir (Memetov A. 1994: s.4). Qaradənizin şimalında, eləcə də Ural və Volqaboyu ərazilərdə arxeoloji qazıntılar zamanı Kimmerlərə aid əldə edilən sərđabələr və digər maddi mədəniyyət nümunələri Kimmerlərin böyük Türkünəla bağlı olduğunu göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, Kimmerlərə aid bu arxeoloji qazıntıların tarixi daha qədim dövrlərə, e.ə. XI əsrə qədər gedib çıxır (Grousset R. 1980: s.22-23). Müasir dövrdə Kırım ərazisində olan Bospor Kimmerski, Kimmer keçidi, Kimmer qalaları, Kimmerik etnotoponimlərinin adına qədim və orta əsr mənbələrində rast gəlinir. Kimmerlərin e.ə. Araz çayının cənubunda yaşadıklarını qeyd edən Herodotun “Tarix”ində bu haqda daha müfəssəl məlumat verilir (Herodot, 1991: s.196). Bu etnotoponimlər yalnız Kırımda deyil, Azərbaycanda, xüsusilə güney Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan bölgəsində daha çox qeydə alınmışdır. Tədqiqatlar zamanı etimoloji təhlillərdən aydın olur ki, Güney Azərbaycanda olan Kəmərli çayı (hidronim), Kəmər, Kuhkəmər (Əhərdə), Kəmərərdəq, Kəmər//Qəmər (Xalxalda), Sefidkəmər (Təbrizdə), Siyahkəmər (Miyana) oykonimləri Qəmər//Kimmer tayfalarının adını əks etdirir (Hacıyeva Q. 2008: s.99).

Zeki Velidi Toğanın araşdırmalarında hələ e.ə. XII-VIII əsrlərdə Qaradənizin şimalında hakim mövqeyə malik olan Kimmerlərin Qafqaza doğru irəliləyərək e.ə. 714-cü ildə öncə Azərbaycana, sonra isə Urartu dövlətinə güclü zərbə vuraraq, oradan Şərqi Anadoluya girdikləri qeyd olunur (Toğan Z.V. 1981: s. 34). Mehmet Bilginin verdiği bilgilərə görə bundan sonra Kimmerlər daha geniş ərazilərə, Ege dənizi sahillərinə qədər yayılmışlar (Bilgin M.1999: s.49). Türkiyənin bir çox bölgələrində bu tayfanın adını yaşadan tarixi toponimlərdən biri məhz Ege dənizi sahilində yerləşən İzmir şəhərinin mərkəzindəki çox qədim tarixə malik memarlıq abidəsi olan Kəməraltı bazarıdır.

R.Eyvazovanın da tədqiqatlarında bu etnosla bağlı Əfqanıstanda bir neçə obyektin (Qərəkəmər mağara – Səmənaqanın Aybək sahəsində: Qərə Qəmər sahə - Bədəxşanda) olduğu qeyd olunur. Bununla yanaşı, müəllif Heratda Qəmər adlı oronim haqqında da məlumat verir (Eyvazova R. 1995: s.196).

Bir çox xarici mənbələrdə Kimmerlərin Anadoluya gəlişindən sonra daha da gücləndikləri qeyd olunur. Assur kitabələrinə görə Kimmerlərin Cənubi Qafqazda görünməsi Sarqon hakimiyyətinin (e.ə. 722-705) son dövrlərinə təsadüf edir (Minns E.H. 1970: s.188). Skiflərin köç yolları üzərindən çəkilərək cənuba doğru hərəkət edən Kimmerlərin ilk yetişdiyi ərazi Gürcüstan düzənlikləri olmuşdur. Buraya gəlmələri ilə siyasi vəziyyəti kökündən dəyişdirən Kimmerlər Gürcüstanın Qaradəniz sahilindəki Kolhis krallığını devirdilər (Siharulidze Y. 1998: s.43). Gürcüstan ərazisində Kimmerlərin tarixi izini yaşadan toponimlərin bir qismi XVI-XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında da qeyd olunur. 1728-ci il tarixli “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”

ndə İncə nahiyəsinə tabe olan Kəmərli qışlağının adı da Kimmerlərin adından yaranmışdır (Mustafayev Ş. 2001: s.187). Bundan əlavə, 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Kimmerlərin//Qəmərliyə İrəvan əyalətinin Xınzrək və Karni nahiyələrinin Almalı Uğurbəyli, Yuva kəndlərində yaşadığı qeyd olunur (Bünyadov Z. 1996: s.37). Bu dəftərdə Sisyan nahiyəsində isə Kimmerlərin adını əks etdirən Əşkəmə adlı etnotoponim qeydə alınmışdır (Bünyadov Z.1996: s.145).

Gürcüstan tarixinin tədqiqatçıları Allen və Lanqın verdiyi bilgilərə görə Kimmerlərin axını Gürcüstanın sosial-mədəni həyatında son dərəcə böyük rol oynamışdır. Lang Kimmer və Skif köçlərinin Kolhis krallığı və şimal-şərqi Anadolu ilə Gürcüstanda yaşayan İber-Qafqaz xalqları üzərində uzunmüddətli hakimiyyətinin təsirinə məruz qaldığını göstərir. Bunun nəticəsi olaraq, müasir Gürcü xalqının əcdadlarının İber-Qafqaz qəbilələri dağlıq bölgələrə sığınmış, Med və Perslərin vassalları kimi yaşamağa məcbur olmuşlar. Lanqın verdiyi məlumata görə, bu təsir İber – Qafqaz xalqları ilə yanaşı, abxaz və meqrel xalqlarından da yan keçməmişdir (Lang D.M. 1997: s.67). Lang kimi, Burneyin də tədqiqatlarından aydın olur ki, erməni və gürcülər də uzun müddət Assur, Urartu və Babil dövlətlərini çökürən Kimmer və Skiflərin hakimiyyəti altında olmuşlar. Gürcülərin Kimmerlərə qarşı mübarizəsi heç bir nəticə vermədiyindən, onların geri çəkilməklə Qori yaxınlığındakı bölgədə ilk şəhərlərini qurmalarına səbəb olmuşdur (Burney Ch. 1971: s. 183-194).

Q.A.Melikaşvili Kimmerlərin Albaniyanın qərbində yaşadığını göstərir (Melikaşvili Q.A. 1954: s.134). Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında isə Cənubi Qafqaza gəlmiş Kimmerlərin bir hissəsi Azərbaycanın qərb bölgəsində, Gürcüstanda və Ermənistanda həmişəlik məskunlaşmışlar. Tarixi tədqiqatlarda Qazax-Borçalı bölgəsində Böyük və Kiçik Kəmərli, Kəmırqaya və Qəmərli kəndlərinin adlarının da bu tayfanın adı ilə bağlılığı ortaya çıxır və XIX əsrdə Qafqazda Kəmərli adlı yeddi toponimin qeydə alındığı göstərilir. Bunlarla yanaşı, Yerevan yaxınlığında orta əsrlərdə Qumri, Qəmri (Qəmər etnoniminin ermənicə tələffüz forması) adlı azərbaycanlı kəndi olduğunu da qeyd edir (Qeybullayev Q. 1994: s. 132). Erməni tarixçisi Y.A.Manandyan da erməni mənbələrində Kumyar şəklində yazılan toponimin də Kimmerlərin adı ilə bağlı olduğunu göstərir (Manandyan Y.A. 1954: s.132, 21).

E.ə.709-cu ildə ilk dəfə Anadoluya gələn Kimmerlər Kapadokiyaya yerləşmişlər (Olmestead A.T. 1923). Kimmerlər Anadoluya girdikləri zaman bu dövrdə bütün Yaxın Şərqi bir bayraq altında toplamağa çalışan Assurlar Karqamış, Malatya, Maraş ilə Kilikya və Toros bölgəsindəki 24 şəhəri ələ keçirmiş olsalar da, daha sonra Kimmer təhlükəsi üzündən geri çəkilməmişlər (Günaltay Ş. 1993: s.18). Richard Trye tədqiqatlarında Assur dövlətinin siyasi və etnik tarixində böyük rol oynamış Kimmerlərin e.ə. 696-695-ci illərdə orta Qızılirmağın qərbindəki Frikyaya hücum etməsi, mərkəzi Qordionu talaması haqqında məlumat verir (Richard T. 1962: s.71). Bəzi qaynaqlarda iverilən məlumata görə Kimmerlər tərəfindən Frikyanın dağıdılması və talan edilməsi kral Midasin intihar etməsinə səbəb olmuşdur (İplikçioğlu B. 1994: s. 770).

1728-ci Osmanlıların tərtib etdiyi İrəvan, Naxçıvan, Tiflis, Gəncə-Qarabağ əyalətlərinin müfəssəl və icmal dəftərlərində bu bölgələrdə qədim Türk tayfası Kimmerlərin adını əks etdirən bir neçə toponim qeydə alınmışdır. Müasir dövrdə Kimmerlərin adının ümumtürk onomastik sistemindəki mövqeyi, eyni zamanda tarixi toponim və antroponimlərdə əksi bu etnosun Türk xalqının tarixi ilə sıx bağlılığının inkarolunmaz təsdiqidir: Müasir Azərbaycan onomastik sistemində mövcud olan və antroponim kimi *Qəmər* - şəxsi adı; *Qəmərli-soyad*, toponim kimi *Kəmər kəndi*, *Kəməraltı bazarı*, *Kəmərli kəndi*, *Qəmərli* kəndi ya da etnonim kimi *Kimmer*, *Gamar* şəklində qeydə alınan bu onomastik vahidlər deyilənləri təsdiq edir. Maraqlı cəhət odur ki, müasir Azərbaycan onomastik sistemində antroponim və etnotoponim kimi qeydə alınan Kimmerlərin adı həm də oroim, hidronim kimi qorunub saxlanmaqdadır:

Qəmərdaş – Laçın rayonunda dağ; *Qəmərvan* – Qəbələ rayonunun eyni adlı inzibati ərazi vahidində kənd; *Qəmərvan* – Qəbələ rayonu ərazisində çay (Ensiklopedik lüğət: 2007: s.51).

Qəmərli — İrəvan Xanlığının Karbibasar mahalındakı *Qəmərli* kəndinin adı 1945-ci ilin 04 sentyabrına qədər Qəmerli, daha sonra erməniləşdirilərək Artaşat, Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonundakı Qəmərli kəndinin adı isə Ermənistanın dövlət qərarı ilə 15.07.1946 ilində dəyişdirilərək Metsamor adlandırılmışdır (Ələkbərli Ə. 1994: s.165), (Budaqov B, Qeybullayev Q.1998: s.199), (Bayramov İ. 2002: s.217).

Qəmərli — Eçmiədzin rayonunda kənd. 1918-ci ildə yerli Azərbaycan türkləri buradan tamamilən çıxarıldıqdan sonra Türkiyədən gətirilən ermənilər buraya yerləşdirilmişdir (Budaqov B.; Qeybullayev Q. 1998: s.199). İbrahim Bayramovun araşdırmalarında bu kəndin ikinci adı Gözlü Qəmərli olaraq qeyd olunur (Bayramov İ. 2002: s.2016). 1588-ci ilə aid mənbələrdə qışı Qarabağda, yazı isə İrəvanda keçirən Kamerlu-ye Atik, Kamerlu-ye Cədid Türk-müsülman tayfalarının adı qeydə alınmışdır (Budaqov B., Qeybullayev Q. 1998: s.199).

Əslən Qərbi Azərbaycandan olan olan Əziz Ələkbərlinin indiki Ermənistanın dövlət qərarları əsasında arxiv sənədlərinə istinadən verdiyi məlumatlarına görə ermənilərin antitürk siyasətinin nəticəsi olaraq Qəmərli rayonunun ərazisi dəfələrcə dəyişdirilmişdir. 1932-ci ilin inzibati bölgüsünə görə Qəmərli

rayonunda 102 yaşayış məntəqəsinin %75-də Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Azərbaycan türklərinin bu birliliyini dağıtmaq məqsədi ilə 1937-ci ildə Zəngibasar rayonun yaradılması ilə Qəmərli rayonundan 18 kənd alınıb bu rayonun ərazisinə qatılmışdır. 1948-1951-ci illərdə Rusiyanın dəstəyi ilə azərbaycanlıların bu ərazilərdən kütləvi deportasiyası ilə bağlı olaraq Zəngibasar rayonu yenidən qaldırılmış, əskidən Qəmərli rayonuna aid olan kəndlər yenidən bu rayonun ərazisinə qatılmışdır. 1969-cu illərdə Zəngibasar rayonunun yenidən yaradılması ilə Qəmərli rayonu inzibati ərazi baxımından yenidən dəyişdirilmişdir.

1964-cü ildə Azərbaycan Türklərinin deportasiya olunması ilə Vedi rayonunun da əhalisi tamamilə erməniləşdirilərək Qəmərli rayonuna birləşdirilmişdir. Qəmərli İrəvana yaxın və Ağrı vadisinin münbit torpaqlarında olduğundan 1948-1951-ci illərdə bu rayonun bütün kəndlərində yaşayan türklər buradan çıxarılmış və boşaldılmış kəndlərə müxtəlif xarici ölkələrdən gətirilmiş ermənilər yerləşdirilmiş, Çiləxanlı, Novruzlu, Qaraqoyunlu kimi bir çox dağlıq kəndlər isə dağıdılmış və xarəbazarlığa çevrilmişdir (Ələkbərli Ə. 1994: s.89-93). (Budaqov B.; Qeybullayev Q. 1998: s.216) Sonradan Vedi rayonu yenidən bərpa olunaraq Qəmərliyə ayrılaraq Qəmərli adı dəyişdirilərək Artaxat adlandırılmışdır (Ələkbərli Ə. 1994: s.89-93).

Nəticə

Tarixi mənbələr əsasında ortaya çıxan faktlar göstərir ki, tarixi e.ə. XI yüzilliklərə qədər gedib çıxan qədim Kimmerlərin Türk olmaları heç bir şübhə doğurmur. Bu fakt tarixi mənbələr əsasında verilən təhlillərdə öz təsdiqini tapır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Kimmerlərin adını əks etdirən coğrafi adların hər biri xalqımızın etnik tarixinin, xüsusilə etnogenez probleminin araşdırılması üçün zəngin informasiya verir. Bu isə onu söyləməyə əsas verir ki, dünya tarixində iz qoymuş hər bir etnosun mənşəyinin antik mənbələr əsasında tədqiqi, ilk növbədə Azərbaycan xalqının mənşəyi probleminin araşdırılması prosesində qarşıya çıxan çətinlikləri ortadan qaldırmaq olar və Azərbaycan-Türk xalqına qarşı yönəldilmiş məqsədyönlü saxta konsepsiyaların qarşısını alır.

Qaynaqlar

1. Абаев В.И. Скифо-Европейские изголосоы на стыке Востока и Запада. Москва: «Наука», 1965.
2. Allen W.E.D. A History of the Gergian People. London: 1971.
3. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Ленинград: изд.-во ЛГУ, 1974.
4. Atasoy Sümer. Amisos. Samsun: 1997.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.
6. Baheddin Ögel. Türk Mitolojisi. c.I. Ankara: 1993.
7. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın Türk mənşəli toponimləri. Bakı: “Elm”, 2002.
8. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: “Elm”, 1994.
9. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: “Oğuz eli” 1998.
10. Caferoğlu A. Türk Kavimleri. İstanbul: Enderun kitapevi, 1988.
11. Charles Burney-David Marshall Lang. The people of the Hills. London: 1971.
12. Cəlilov F.A. Qədim Türk etnonimləri. AOP-a həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı: API, 1986.
13. Ebu Ömer-i Osman Mevlânâ Minnhâc-ud-dîn Tabakât-i Nâsirî II (nşr. M.H.G.Ravety) New Dehli: 1970.
14. Eyvazova R.H. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: “Elm”, 1995.
15. Ələkbərli Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu-Ermənistan. Bakı: “Sabah” 1994.
16. Georges I. Bratianu. La Mer Noire. München: 1969.
17. Günaltay M.Ş. Yakın Şark II Anadolu. Ankara: TTKB, 1987.
18. Grousset René. Bozkır İmperatorluğu. (nşr. M.R.Uzmen) İstanbul: 1980.
19. Hacıyeva Q. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: “Elm” 2008.
20. Herodotus. Herodot Tarihi. (nşr. M.Ökmen.) İstanbul: 1991.
21. İplikçioğlu Bülent. Eskiçağ tarihinin Ana Hatları. İstanbul: 1994.
22. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, şərh, və tərcümə Z.Bünyadov və H.Məmmədovundur. Bakı: “Elm”, 1996.
23. Károly Czrglédy. Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri (nşr. E.Çoban) İstanbul: 1998.
24. Kitab Mukaddes, Tekvin Bap 10. İstanbul: 1995.
25. Qaramanlı (Məmmədov) H. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı: “Şuşa”, 2000.
26. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Az.Döv. nəşriyyatı, 1994.
27. Qeybullayev Q.Ə. Qədim Türklər və Ermənistan. Bakı: “Azərnəşr”, 1992.
28. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Ali məktəb üçün vəsait. Bakı: “Maarif”, 1988.
29. Langlois Victor. Collection des Historiens Ancines et Modernes de l'Armenie II. Paris: 1879-1880.

30. Lang D.M. Gürcüler. (nşr.N.Domaniç). İstanbul:1997.
31. Lori vilayətinin icmail dəftəri. Ön söz, mətnin tərtibi, tərcümə və qeydlərin müəllifi tarix elmləri namizədi Şahin Mustafayev v Bakı: “Nurlan”, 2004.
32. Манандян Я.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ериван: 1954
33. Меметов А.О. О происхождении Крымских татар и их языка Журнал «Гасавет» Кыргыз: 1994.
34. Mehmet Bilgin. Doğu karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihi Üzerine. Trabzon tarihi. Bildiriler. Trabzon: 1999.
35. Minns E.H. The Seythines and Northen Nomads. The Cambrige Ancinet Histori, III. Cambrige: 1970.
36. Mustafayev Ş.Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax 1728-ci il). Bakı: “Pedaqogika”, 2001.
37. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov, Tərcümə edənlər Z.Bünyadov və H.Məmmədov. Bakı: “Elm”, 2001.
38. Nəcəfli T. Gəncə - Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2010.
39. Olmestaed A.T. The Assyrians in Asia Minor. AS (W.M.Ramsay Armağanı, nşr. W.H Bucler- W.M.Calder) 1923.
40. Richard N. Frye. The Heritage of Persia. London: 1962.
41. Sandaljian Lospen. Historie Documentarie De l'Armenie. I. Rome: 1917.
42. Siharulidze Y., Manevaşvili A. Trabzon'dan Abhazyaya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri. (nşr. H.Hayrioğlu). İstanbul:1998.
43. Stephannos Orbelian. Historie De la Sioune II. Saint-Peterbursq 1886.
44. Strabon. Coğrafiya. Kitap XII, Bölüm I, II, III (nşr. A.Pekman) İstanbul: 1969.
45. Tarhan M.Taner. Eskiçağda Kimmerler Problemi. VII.Türk Tarih Kongresi (Ankara: 11-15 Ekim 1976). Kongreye Sunulan Bildiriler III Ankara: 1979 355-360 s.
46. Tellioğlu İ. Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler. Trabzon: 2004.
47. Toğan A. Zeki Velidi. Ümumi Türk Tarihine Giriş I. İstanbul: Enderun kitapevi, 1981.
48. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: “Elm”, 1974.

Rəyçi: prof.Ə.Quliyev

Göndərilib: 23.02.2021

Qəbul edilib: 26.02.2021